

Steve Keen és a marxi értékelmélet

„Amíg tőkések adnak munkát,
a tőkéséké a haszon.”

(József Attila: A tőkések hasznáról)

Steve Keen ausztrál posztkeynesiánus közgazdász azzal vált híressé, hogy 2001-es könyvében, a *Debunking Economics – the Naked Emperor of Social Sciences*-ben megjósolta a 2008-2010-es nagy gazdasági válságot – nem csak annak a kitörését, hanem konkrét pénzügyi okait is.¹ Könyvében, amely a nagy válság után bővített és átdolgozott kiadásban újra megjelent, Keen a neoklasszikus közgazdaságtani paradigma számos előfeltevését megsemmisítő bírálatnak vetette alá. Keen tehát kritikus az uralkodó neoklasszikus közgazdaságtani elmélettel szemben, és rendkívül nagyra tartja Marxot, mi több, a saját – posztkeynesiánus – közgazdasági elméletét is éppenséggel marxi axiómákra akarja alapozni.² Ugyanakkor Keen kritikus a marxi közgazdaságtan elméleti alapjaival, mindenekelőtt a munkaérték-elmélettel szemben is, s Marx szerint tudományosan értékes mondanivalóját úgy véli megragadni, hogy „leválasztja” azt a munkaérték-elméletről – majd ebből szociáldemokrata-keynesiánus politikai-társadalmi konklúziókat von le: elveti a tőkés-proletár osztályellentét antagonisztikus jellegét és a süllyedő profitráta törvényét.³ Az alábbi tanulmányban ismertetem Keen koncepcióját, és megkísérlek megcáfolni egy, a keeni kritika „kivédésére” tett marxista kísérletet, de utána igazolni igyekszem, hogy Keen a marxi értékelmélet elleni – helyes – ellenvetéseiből téves konklúziókat von le.

A marxista közgazdaságtan legalapvetőbb – és annak legfőbb vonzerejét, társadalmi mozgósító hatását adó – tétele a *kizsákmányolás* elemzése: az az állítás, hogy a tőkésék profitja kizárólag a munkások meg nem fizetett többletmunkájából származik, amelyhez a tőkésék úgy jutnak, hogy a munkások – mivel az eredeti tőkefelhalmozás folyamata során a közvetlen termelőket elválasztották termelőeszközeiktől, és így nincs más lehetőségük a megélhetésre – kénytelenek eladni munkaerejüket a munkaerőpiacon olyan áron, amely csak a pusztá megélhetésüket fedezi. A munkások munkanapjuk egy részében munkájukkal az önfenntartásukra szolgáló munkabért ellentételezik, a munkanap fennmaradó részében viszont a tőkéséknek termelnek érték-többletet. Marx e kizsákmányoló viszony kvantitatív elemzésére a munkaérték-elméletet használta fel, amelyet a korábbi – polgári – közgazdászoktól, Smithtől és Ricardotól vett át (jóllehet, ők nem alkalmazták azt olyan következetesen, mint Marx). A munkaérték-elmélet szerint az áruk, köztük az áruként megjelenő munkaerő piaci értékét, csereértékét (amely nem azonos a tényleges piaci árral, mert azt a mindenkori – és állandóan változó – keresleti- és kínálati viszonyok határozzák meg, és a tényleges érték körül „mozog”) az előállításukhoz társadalmilag (a technika adott fejlettségi szintjén) átlagosan szükséges munkaidő határozza meg. A munkások munkaerejének értéke egyenlő az azoknak a javaknak az előállításához társadalmilag átlagosan szükséges munkaidővel, amelyeket a munkásoknak a munkabérükből meg kell vásárolniuk a munkaerejük reprodukálása érdekében. Ezt az értéket a munkások munkaerejét a munkaerőpiacon megvásároló kapitalista általában megfizeti. A tőkésék és a bérmunkások között a munkaerőpiacon megvalósuló csere tehát egyenértékek cseréje.

Azonban ha a munka határozza meg a tőkésék által termelt áruk értékét, és a munka értékét a tőkésék megfizetik a munkásoknak – akkor honnét származik a kapitalisták profitja? Marx – elmélete egészét meghatározó – zseniális felfedezése az, hogy különbséget tesz a *munkaerő értéke* (illetve ára), és a *munka értéke* között. A munkaerőpiacon a tőkésék munkabér formájában megfizetik a munkások munkaerejének az értékét – de nem a munkások számukra végzett összes munkájának az értékét. Ha például a munkások „önújratermelése” – az ételkészítés, a lakhatás, a ruházzkodás stb. – olyan áruk megvásárlását igényli, amelyeket a társadalom átlagosan napi hat óra

munkával tud előállítani, akkor a munkások is hat munkaórának megfelelő napi munkabért fognak kapni a munkaadóktól. De ebből nem következik, hogy egy nap csak hat órát tudnak és fognak dolgozni. A munkaadó arra kényszeríti a munkavállalókat (azáltal, hogy mindig az elbocsátás, a munkanélkülivé válás fenyegeti őket), hogy naponta nyolc, tíz, vagy tizenkét órát is dolgozzanak, s ezt a plusz munkaidőt (illetve az ez alatt a munkaidő alatt előállított árukat, ezek piaci árát) a munkaadó értéktöbbletként elsajátítja. A munkanap két része, vagyis a termelt áru értéke és az ellentételezésként fizetett munkabér közti különbség, illetve az ennek megfelelő értékmenyiség adja a kizsákmányolási rátát (értéktöbblet-ráta).

A kapitalisták haszna azonban – általában – nem kizárólag a munkások kizsákmányolásának mértékétől függ, mert a termeléshez munkaeszközökre, gépekre, nyersanyagokra van szükség, és ezek ára is befolyásolja profitjuk szintjét. Az értéktöbblet (illetve a piacon a megtermelt áruk eladásából szerzett pénzbeli nyereség) és az osztóke (a munka és a nem munka jellegű inputok) közötti arány a profitráta. A profitráta természetesen függ az élőmunka és a többi termelési tényező közötti aránytól, amelyet Marx a tőke szerves összetételének nevez. Mivel az egyes régiókban, iparágakban, de akár az ugyanahhoz az iparágához tartozó egyes üzemekben is különböző ütemben és különböző mértékben vezetnek be új, kevesebb munkát igénylő technológiákat, ezért a tőke szerves összetétele – és következésképpen a profitráta – minden tőkés esetében más és más. Marx szerint azonban ezek a különbségek kiegyenlítődnek, mert azokból az üzemekből vagy iparágakból, ahol a profitráta alacsony, a tőkésék kivonják a tőkét, és átviszik azokba, ahol viszont magas. Emiatt ezekben az alacsony profitrátájú termelőegységekben visszaesik a termelés, csökken a kínálat, ezért a fogyasztók hajlandóak többet adni az árukért és emelkednek az árak, ami visszavonzza a tőkét a magasabb profitrátájú termelőegységekből. Így azután a gazdaság egészében beáll egy átlagprofitráta, s a tőkésék által termelt áruk tényleges piaci árát – a munkaerő árán és a munkán kívüli termelési tényezők árán felül – ez az átlagprofitráta határozza meg.

A kapitalisták természetesen – az egymással folytatott verseny kényszere miatt – szüntelenül növelni igyekeznek saját profitjukat. Az első módszerük erre a munkások által teljesített többletmunka mennyiségének (ezt nevezi Marx abszolút értéktöbbletnek) a növelése. Azonban mivel sem a termelésbe bevonható újabb munkaerő mennyisége, sem a munkások kizsákmányolásának mértéke egy bizonyos ponton

túl nem növelhető tovább, ezért a tőkésék arra kényszerülnek, hogy inkább a többletmunkának a szükséges munkához képesti *arányát* igyekezzenek növelni, olyan módon, hogy – új, munkát megtakarító technológiák bevezetésével – növelik a munka termelékenységét. Minél nagyobb a munka termelékenysége, a munkanap annál nagyobb részében fognak a munkások a tőkésék számára többletmunkát teljesíteni, és egyre kisebb részében fognak a munkabérért, a megélhetésért dolgozni. (Ez nem jelenti azt, hogy a munkások – ezt a nézetet sokszor tulajdonítják Marxnak vulgáris kritikusai – egyre rosszabbul élnének. Ugyanis, bár a munkanap egyre kisebb részében dolgoznak a munkabéréükért, közben azoknál a cégeknél is nő a munka termelékenysége, ahol a létfenntartásukhoz szükséges árukat gyártják, és ezért csökken az áruk értéke, illetve ára is – tehát lehetséges, hogy a teljes munkanap egyre kisebb *hányada* után járó munkabérből a munkások egyre több árut tudnak vásárolni.)

Ahogy azonban a tőke szerves összetétele nő, a tőkésék összes tőkéjének egyre kisebb hányada fordítódik a munkabérekre (ez az ún. változótőke), és egyre nagyobb a nem munkajellegű inputokra, termelési tényezőkre (ez az ún. állandótőke). A kapitalisták számára azonban csak a változótőke hoz profitot, mert Marx szerint csak az élőmunka teremt „új” értéket, míg a gépek és a többi termelési tényező használatuk során csak „szétosztják” a bennük megtestesült értéket – az előállításukhoz szükséges, bennük „megtestesült”, „megalvadott” munkaidőt – az általuk legyártott áruk között. Ha például egy gép 100 munkaóra alatt készült el, és amíg el nem használódik, egy meghatározott árucikkből 10 000 darabot gyártanak le ennek a gépek a segítségével, akkor 0,01 egységnyi értéket „tesz bele” minden egyes darabba, ennyivel növeli egy-egy áru értékét (és – elvileg, ha elvonatkoztatunk a piaci értékesítés nehézségeitől és előre nem látható esetleges körülményeitől – az árát is).

Mivel a termelés összértékét növelő tőkerész (a változótőke) aránya egyre csökken az összes tőkén belül, ezért az átlagprofitráta egyre csökkenő tendenciát mutat, és ezért a tőkés gazdaságban időről-időre egyre súlyosabb válságok lépnek fel. Természetesen a csökkenő profitráta törvényének számos ellentendenciája van – az egyik az, hogy bár a profitráta csökken, de az értéktöbbletráta növekszik, s az értéktöbbletráta növekedése kompenzálja a tőkésék a profitráta süllyedéséből fakadó veszteségeit. A másik az, hogy a munka termelékenységének növekedése folytán a termelőeszközök, a gépek, a nyersanyag értéke/ára is egyre csökken – a kapitalisták olcsóbban

tudják beszerezni ezeket, és ezért nem feltétlenül nő az állandótőke mennyisége (illetve aránya a változótőkéhez képest). Amikor túl sok tőke halmozódik fel és túl alacsonnyá válnak a profitráták, akkor megoldásként nem termelő beruházásokba fektetik be a tőkét – például az ötvenes években, a hidegháború éveiben a fegyverkezési verseny finanszírozásába⁴ –, vagy egyéb módokon semmisítik meg, és így állítják helyre a profitrátát.

A tőkés-bérmunkás viszony eltérő konceptualizálásai: marginalista, neo-ricardiánus és ortodox marxista értékelmélet

A marxi értékelmélet első nagy kritikusa, Eugen Böhm-Bawerk a marginalista közgazdasági iskolához tartozott, az ő érvei tehát a marginalista elmélet előfeltevéseiből indulnak ki.⁵ A marginalista elmélet szerint a fogyasztási cikkek és a termelési tényezők árait a fogyasztók – illetve a termelési tényezők felhasználói, a vállalkozók – pénzben mérhető preferenciái határozzák meg, ezek a preferenciák pedig attól függnek, mennyire hasznos az áru a vásárló számára (*utility*). (Zéró lesz a hasznosság, illetve az áru értéke, ha a fogyasztónak nincs több árura szüksége). A termelési tényezőknek tehát nincs a kompetitív piactól, a kereslet és a kínálat egyensúlyától független, objektív értékük. Ez vonatkozik a munkaerőre is: normál piaci feltételek között a munkavállalók pontosan annyit kapnak a munkájukért, amennyivel a megtermelt javak értékéhez hozzájárulnak. Ugyanígy a tőkejavak (nyersanyag, gépek stb.) tulajdonosai is a termeléshez való hozzájárulásuk értékét kapják meg, profit formájában. (Ettől még persze *etikai* alapon a szocialisták tarthatják igazságtalannak a termelési javak tulajdonának megoszlását a kapitalizmusban.)

Böhm-Bawerk szerint feloldhatatlan ellentmondás van *A tőke* I. és III. (már Marx halála után megjelent...) kötetének érvelése között. Amíg az I. kötetben Marx az áruk árait az élőmunka meghatározott mennyiségeiből vezeti le, addig a III. kötetben – mint láttuk – azt állítja, hogy ténylegesen az árak sohasem felelnek meg az értékeknek, mert a tőkék közötti verseny hatása alatt kialakul az átlagprofitráta, s a javak piaci árát ez, és nem a munkaértékekben meghatározott profitráta határozza meg. (Ez az ún. „transzformációs probléma”). Ha azonban az átlagprofitrátának megfelelő piaci árak a piacon mindig eltérnek a munkaértékektől, akkor ennek vonatkoznia kell az áruk termelésénél felhasznált termelési tényezők áraira is – ezek sem felelhet-

nek meg a munkaértékeknek. Következésképpen az árakat sohasem határozzák meg a munkaértékek, s azok feltételezése voltaképpen felesleges. Marx tehát az árak, a bérek, a profitok, a piac empirikus jelenségei „mögé” odaképzelte amolyan „metafizikai lényegként” az értékeket és az értéktöbbletet.

A transzformációs probléma *A tőke* III. kötetének megjelenése óta rendkívül sok vitát váltott ki: a marginalista és a marxista közgazdasági elmélet polémiájának ez a kérdés állt a központjában.⁶ A vita akkor kapott új dimenziókat, amikor Marx értékelméletének marginalista kritikája mellé az ötvenes-hatvanas években felsorakoztak az ún. neo-ricardiánus kritikusok, akik sokszor szimpatizáltak a marxizmussal,⁷ de elvetették a marxi munkaérték-elméletet. A neo-ricardiánus közgazdászok – mindenekelőtt Piero Sraffa,⁸ és az ő nyomán Ian Steedman, a *Marx after Sraffa* c., a marxista, baloldali közgazdász-körökben nagy hatást keltett mű írója – szerint a marginalista elmélet téves: a termelési tényezők értéke a piaci keresleti viszonyoktól függetlenül objektíve adott, a termelési költségek határozzák meg. A termelési költségeket részben a bérrel határozza meg, részben az egyes termelési tényezők hozama, profitrátája. Sraffa formulája szerint normál esetben:

$$r = R(1-w),$$

ahol r a profitráta, R a többlettermék aránya a felhasznált termelési javakhoz képest, w pedig a munkabér (termékegységként). (A munkabér nem azonos a munkások öfenntartásához szükséges javak értékével, mert a munkások az osztályharcban kivívott előnyös hatalmi pozícióik révén messze a megélhetési költségek fölé növelhetik bérüket. Következésképpen a munkabérek nem állnak arányban a munkaértékekkel.)

A kapitalista termelés során tehát értéktöbblet képződik. A termelési tényezők tulajdonosai és a munkavállalók osztoznak ezen az értéktöbbleten. De a termelési költségeket, a termelés technikai és társadalmi feltételeit felesleges kitérő lenne a bennük megtestesült élőmunka mennyiségeire visszavezetni.⁹ Ezért az értéktöbblet sem teljes egészében az élőmunkának „jár” – létrehozatalához a többi termelési tényező tulajdonosai is hozzájárulnak. Azonban a neo-ricardiánusok, ellentétben a marginalista elmélettel, *nem* állítják, hogy a kapitalizmusban nincs kizsákmányolás. A bér munkások a kapitalizmusban ki vannak zsákmányolva – de nem azért, mert a teljes értéktöbbletet ők

állítják elő, hanem azért, mert a tőkésekkel szembeni aszimmetrikus hatalmi pozíciójuk, a munkaerőpiacon való kiszolgáltatottságuk miatt általában kevesebbet kapnak az értéktöbbletből, mint amennyivel hozzájárultak a létrehozásához.

Az 1980-as évektől azután kialakult a neo-ricardianizmus fundamentalista, neo-ortodox marxista bírálata, amelynek képviselői ragaszkodnak hozzá, hogy *A tőke* I. és III. kötete közötti ellentmondás feloldható – és a piaci árak visszavezethetőek az előállításukhoz társadalmilag átlagosan szükséges élőmunka mennyiségeire.¹⁰

Steve Keen és a marxista értékelmélet

Keennek a marxi értékelmélet felett gyakorolt kritikája nagyjából ugyanazon a vonalon halad, mint Sraffaé és a neo-ricardiánusoké, vagyis azt állítja, hogy bár az érték (és az értéktöbblet) objektíve létezik, de az értéket és az értéktöbbletet nem egyedül az élőmunka teremti, hanem az összes termelési tényezők együttesen. Keen elméletének – saját véleménye szerint is – az adja a „nóvumát”, hogy állítása szerint ez *magából a marxi elméletből* következik, és hogy maga Marx is – ha következetesen alkalmazza saját logikáját – erre a következtetésre jutott volna.¹¹

Keen szerint ugyanis Marx interpretálói és védelmezői, a Böhm-Bawerknek marxista oldalról elsőként válaszoló Rudolf Hilferdingtől kezdve, eltorzították Marx mondanivalóját egy alapvető kérdésben – részben azért, mert Marx írásai akkor még nem voltak elérhetőek, és részben azért, mert tudatosan el akarták hallgatni mindazt, ami ellene szólhatott volna saját értelmezésüknek.¹²

Marx munkásságának hagyományos, marxista értelmezése szerint ugyanis a *használati érték* nem játszik szerepet a marxi értékelméletben. Az egyszerű árunak (a munkaerő-árut is beleértve) van használati értéke és van csereértéke. A használati érték – ellentétben a modern, marginalista közgazdaságtan „hasznosság” (*utility*) fogalmával – nem vihető át az egyik tárgyról a másikra; azt fejezi ki, hogy milyen haszna van egy árunak az emberi szükségletek kielégítésében. Éppen ezért használati értéke azoknak a javaknak is van, amelyeknek csereértéke nincsen – mint például a levegőnek –, viszont igen magas csereértéke lehet egy olyan árunak, amelynek szinte semmilyen gyakorlati haszna sincs (például a gyémántnak). Ezért a klasszikus marxizmus hagyományos felfogása szerint a használati érték semmilyen szerepet

nem játszik az árak és az áruviszonyok alakításában. Ezzel szemben a csereérték átvihető egyik áruról a másikra: a csereérték a „közös elem” két – egymástól anyagi minőségét, eredetét, felhasználhatóságát, tehát minden más szempontot tekintve sokszor teljesen különböző – áruban (például egy cipőben, amelyet kenyérré cserélnek). Ez az a „közös elem”, amely az áruk közötti kvantitatív cserearányt meghatározza, és amely azután a pénzbeli árakban kifejezést nyer, amikor a csere egy társadalomban már kellően általánossá és rendszeressé válik. A munkások és a kapitalisták között a munkaerőpiacon végbemenő cserét – mint láttuk – a munka csereértéke határozza meg, s ezért ez a csere egyenértékek cseréje. A tőkésék profitja abból fakad, hogy a munkások által létrehozott áruk csereértéke nagyobb a munkaerő csereértékénél.

Keen szerint ez a hagyományos Marx-értelmezés *hamis*. Amikor a kapitalisták megveszik a munkaerőt a munkaerő „tulajdonosától” a munkaerőpiacon, akkor megfizetik a munkaerő csereértékét – de nem egyszerűen a munkaerő által a bér ellenértékén felül előállított árukban megtestesülő csereértéket veszik meg ezzel, hanem a munkaerő *használati értékét* is. A munka használati értéke pedig abban áll, hogy új árukat, és így új csereértéket hoz létre – ez a használati érték pedig semmilyen arányban nem áll a munkaerő csereértékével (ezért lehet a tőkésék profitja olykor annyira magas). A munkaerő-áru csereértékét a tőkésék megfizetik, hiszen a tőkés-bérmunkás csere egyenértékek cseréje, de a használati értékét ellentételezés nélkül elsajátítják.

Ám ha ez így van a munkaerő esetében, akkor miért ne lehetne ugyanez a helyzet a gépekkel is? A kapitalista gépeket vásárol – csereértékükön –, és aztán használati értéküket felhasználja csereértékek létrehozására, az árukat pedig, amelyekben ezek a csereértékek megtestesülnek, eladja a piacon – természetesen magasabb áron, mint amit fizetett értük, ebből származik a profitja is. Tisztán elvben – ha volna olyan termelési folyamat, amelyhez semmilyen élőmunka sem szükséges – a tőkés kitermelhetne profitot magának *kizárólag* a gépekből is!

Éppen mivel az áruk használati értéke nem összeadódik a termelésben (hiszen sem a munkások gépek nélkül, sem a gépek a munkások nélkül nem tudnák létrehozni a használati értékeket), hanem megsokszorozódik, ezért a megtermelt áruk értéke (és az ára) semmilyen arányban nem áll a megtermelésükhöz felhasznált árufajták (például az élőmunka) értékével. Vagyis nem mondhatjuk

többé Marxszal, hogy az élőmunka lenne az érték „mérceje” vagy az érték szubsztanciája.

Ha mégis azt akarnánk állítani, hogy a gépek *nem* termelhetnek több csereértéket a piaci árakban megjelenő csereértéknél, akkor ezzel azt mondanánk, hogy használati értékük pontosan megfelel csereértéküknek. Ez azonban ellentmond annak a marxi axiómának, hogy a használati érték és a csereérték semmilyen vonatkozásban nem állnak egymással.

Mivel többletértéket az élőmunkán kívül a gépek¹³ is előállítanak, az egyes termelőegységek vagy egyes iparágak profitrátái között nem lesz a tőke szerves összetételéből előálló különbség, nem kell, hogy az „eredeti”, a termelésből előálló profitrátákból átlagprofitráta alakuljon ki – s így eltűnik a transzformációs probléma is.

Az élőmunka kizárólagos értékteremtő szerepét csak úgy lehet fenntartani, ha elvetjük az áruviszony fentebb vázolt marxi elemzését, vagy ha azt állítjuk, hogy a gépek valamiképpen kivételek volnának ez alól. Keen szerint Marx pontosan ez utóbbit gondolta.¹⁴ Marx Keen szerint egyszerűen nem vette észre az árukra és az értékekre vonatkozó axiómái közötti ellentmondást – későbbi követői pedig azért nem vették tudomásul, illetve próbálták elleplezni azt, mert az élőmunka kizárólagos értékteremtő szerepének fikciója jól megfelelt a marxizmus *ideológiai* szempontjainak: hiszen a munkásokat azzal az állítással lehetett a legjobban forradalomra „bujtogatni”, hogy a tőkésék teljes haszna az ő meg nem fizetett többletmunkájukból származik.¹⁵

Matthijs Krul érvei Keennel szemben

A marxista szerzők közül – tudomásom szerint – egyedül Matthijs Krul közgazdaságtörténész¹⁶ vállalkozott rá, hogy szembeszálljon Keen nézetével.¹⁷ Krul úgy látja, hogy Keennek az élőmunka kizárólagos értékteremtő szerepével szembeni kritikája három részre bontható. 1. A „maradék” problémája: amikor megpróbáljuk megadni egy áru termelési költségeit, akkor mindig fogunk találni az élőmunkán kívül más tényezőket is. Megpróbálhatjuk visszavezetni a többi termelési tényezőt (költségeket) az élőmunka meghatározott mennyiségeire (például a gépek értékét a gépek legyártásához szükséges élőmunka idejére, vagy a mezőgazdasági termékek értékét a föld megműveléséhez szükséges élőmunka idejére – de megint csak fogunk találni bizonyos, nem-élőmunka jellegű tényezőket – a gépeket más

gépek, szerszámok segítségével gyártják, és nem csak az élőmunkával állítják elő, a földet a mezőgazdasági gépekkel, műtrágyával, vetőmaggal művelik meg és nem pusztán a parasztok munkájával, és így tovább. Az újabb nem-élőmunka jellegű termelési tényezők értékét is megpróbálhatjuk az élőmunka mennyiségeire visszavezetni – de mindig lesz egy, az élőmunka mennyiségeire redukálhatatlan „maradék”. 2. Ha Marxnak igaza van, akkor a gépek által a termékeknek „átadott” használati értékek mennyisége pontosan meg kellene, hogy egyezzen a gépek által a termékeknek átadott csereértékek mennyiségével. Ez azonban, mint láttuk, ellentmond annak a marxi axiómának, hogy a használati érték és a csereérték egymástól teljesen független mennyiségek. 3. A transzformációs probléma – amelyet Keen javaslata természetesen kiküszöböl.

Krul válasza az első ellenvetésre az, hogy azért találunk mindig „maradékot”, amikor a termelési költségekből levonjuk az élőmunka mennyiségeit, mert a termelés, az emberi civilizáció természetesen nem a kapitalizmussal kezdődött, viszont a munkaérték-elmélet csak a kapitalizmusban érvényes. *Mielőtt* a kiterjedt árutermelés rendszere létrejött, az emberek természetesen termeltek, sőt már létezett társadalmi többletermék is, és az élőmunkán kívül a társadalmi többletermék más tényezőit, más termelőeszközöket is használtak. Ezeknek a termelőeszközöknek az értéke „kezdeti” költségként beépült a kialakuló kapitalizmus termelési folyamatainak termelési költségeibe. Ez a kapitalizmus „előtről” származó termelési költség, érték nem vezethető vissza az élőmunka mennyiségeire – de ez nem cáfolja azt, hogy a kapitalizmus rendszerében az élőmunka teremt minden értéket. Ezt a választ elfogadhatónak tekinthetjük, bár nem igazolja, hanem csak a cáfolattól menti meg a munkaérték-elméletet.

Keen második ellenvetésével kapcsolatban Krul azt állítja: az a követelmény, hogy ha a gépek nem teremtenek új értéket, hanem csak a bennük megtestesült értéket adják át a termékeknek, akkor a segítségükkel megtermelt termékekben keletkezett használati értékeknek pontosan – mennyiségileg – meg kell felelniük a gépekben megtestesült (csere)értékekkel, indokolatlan. Ugyanis egy-egy termelési ciklus alatt (és pláne a gépek elhasználódási ideje alatt, amely akár évekig, évtizedekig tarthat) a technológia fejlődése, a munka termelékenységének növekedése alapvetően megváltoztatja a gépekben megtestesült érték mennyiségét. A gépek elértektelenednek, mert az előállításukhoz társadalmilag átlagosan szükséges munkaidő lecsökkent – következésképpen az árukba „bekerült” értékmenyiség

(akár a használati, akár a csereértékük) sem lesz azonos az eredetivel. A termelési folyamat végtermékeinek a gépektől „származó” értéke kvantitatív módon nem határozható meg.

Krulnak igaza van abban, hogy a gépekben megtestesült érték – és következésképpen az áruknak átadott érték – általában nem marad(hat) változatlan a gépek elhasználódási ideje alatt. Csakhogy amennyiben az árukba „belekerült” érték mennyisége meghatározatlan, akkor ez az érték nem csak kevesebb, hanem a több is lehet, mint amennyi a termelési ciklus elején volt. Vagyis ebben az esetben az is lehetséges – nem tudjuk kizárni –, hogy a gépek új értéket teremtetek, és az is jelen lesz az árukban. Következésképpen ez az érv nem támasztja alá, hogy kizárólag az élőmunka teremtene értéket – maximum azt bizonyítja, hogy ezt nem zárhatjuk ki.

A transzformációs problémával kapcsolatban Krul azt állítja, hogy Keen figyelmen kívül hagyja azoknak az „új” fundamentalista marxistáknak, az úgynevezett TSSI (Temporal Single System Interpretation) megközelítés híveinek a tudományos eredményeit, akik az elmúlt évtizedekben – Krul szerint – bebizonyították, hogy a transzformáció problémája igenis megoldható anélkül, hogy fel kellene adni Marxnak azt az előfeltevését, miszerint csak az élőmunka teremthet értéket. A jelen tanulmányban nem vizsgálhatjuk meg részletesen a TSSI érveit és a körülötte kialakult vitákat. Az érvelés kedvéért engedjük meg Krulnak, hogy igaza van, a TSSI képviselői *valóban* megoldották a transzformációs problémát: a piaci árak visszavezethetőek az élőmunka mennyiségeire. Csakhogy ez nem bizonyítja azt, hogy vissza is *kell* vezetni őket ezekre. Ahogyan a marxizmus egy kritikusa frappánsan megfogalmazta:

„A transzformációs probléma egy lehetséges matematikai megoldása szükséges, de nem elégséges feltétele Marx elmélete érvényességének. Egy sikeres megoldás nem bizonyítaná, hogy az elmélet helyes. Ez könnyen belátható abból a tényből, hogy *bármelyik* inputot választhatjuk az érték teremtőjének, és ekkor az ebből előálló »értékeket« »transzformálhatjuk« termelési árákká. Így a »papírérték-elmélet« azt állítaná, hogy az árakat végső soron a társadalmilag szükséges papír (fontosságban mért) mennyiségeiként definiált értékek határozzák meg. A tőke szerves összetétele ebben az elméletben a nem-papírjellegű termelési eszközöknek a papírhoz való aránya lenne, s ezért a többletérték. A tőke egészét újra lehetne írni úgy, hogy a »papírt« helyettesít-

jük be a »munka« helyére. A papírtulajdonosok kizsákmányolása menne végbe ebben a gazdaságban, mert a papírtulajdonosok valójában nem a papírjukat adnák el, hanem a »papír-erejüket«. Azokat a javakat, amelyeknek a megtermeléséhez nem lenne szükség a »papír-inputokra«, úgy tekinthetnénk, mint amelyeknek »imaginárius árai« vannak, éppen úgy, ahogy Marx tekinti azokat az árukat, amelyeknek a megtermeléséhez nincs szükség munka-inputokra. Ugyanezt el lehet végezni persze az »elektromossággal«, a »folyadékkal«, a »fémmel«, a »gépekkel«, vagy a »tőkével« (állótőke, amelyet aztán át lehetne nevezni változótőkévé), így megmutatva, hogy a tőkésosztály termeli meg a társadalom egész gazdagságát, más osztályok pedig kizsákmányolják, különösen az egyáltalán nem termelő munkásosztály, amely nem járul hozzá a termeléshez semmilyen tőkével, és ezért semmilyen értékkel. Ahhoz, hogy alátámasszuk Marx elméletét, ki kellene mutatni *mind* azt, hogy az árak matematikailag levezethetőek a munkaértékekből, *mind pedig* valamilyen jó érvet felhozni amellet, hogy miért akarnánk elvégezni ezt – miért kellene, hogy a »munkaként« ismert inputok osztályának ilyen kiváltságos helyzetet biztosítsunk az árak meghatározásában.”¹⁸

Az eddig elmondottakon kívül Krul arra is hivatkozik, hogy az élőmunka az egyetlen olyan áru, amely a tőkés termelési folyamat minden pontján jelen van; az élőmunka az az áru, amellyel a rendszer folyamatosan reprodukálja magát. Azonban ez tévedés. A termőföld, vagy bizonyos, a termelés minden pontján szükséges nyersanyagok vagy üzemanyagok, vagy maga a pénz is olyan áru, amelyre folyamatosan szükség van a rendszer reprodukálásához. Krul érvelése tehát nem támasztja alá azt, hogy a nem-munkajellegű termelési tényezők nem teremtenek értéket – legfeljebb azt, hogy Keen nem tudja ezt kizárni.

Keen és a marxista közgazdaságtan érvényes mondanivalója

Mi „marad” ezek után Keen szerint a marxizusból? Mivel a gépek is teremtenek többletértéket, ezért a termelési folyamatban keletkező teljes többletérték nem a munkások – meg nem fizetett – többletmunkájából származik. Ezért a munkások részéről morálisan nem jogos, hogy igényt tartsanak a teljes többletértékre,¹⁹ és a megszerzése nem is feltétlenül érdekük: „... a marxizmus megszűnik olyan elméletnek

lenni, amely minden körülmények között a forradalmat támasztja alá” – állítja Keen.²⁰ A többletérték elosztása körül harc folyik a tőketulajdonosok és a munkások között, és a harcban a többlettermék elosztását a munkások és a burzsoázia egymással szembeni hatalmi pozíciója határozza meg. A többlettermék elosztását a dolgozók érezhetik elfogadhatatlanul igazságtalannak, illetve számukra hátrányosnak, például azért, mert a burzsoázia – rövidlátásból, vagy mert nem tudja az elosztásra irányuló erőfeszítéseket megfelelően koordinálni – elfogadhatatlanul keveset „ad” a munkásoknak az értéktöbbletből (bérek és szociális szolgáltatások formájában). Ilyen esetben a dolgozóknak racionális érdeke lesz a burzsoázia hatalmának megdöntése,²¹ a proletárforradalom, és ez kedvező történelmi körülmények között meg is valósulhat – de ez nem egy, a rendszer lényegéből fakadó történelmi szükségszerűség, hanem bizonyos történelmi körülmények következménye lesz.

Marx egyéb megállapításai a tőkés gazdaságról, például a gazdasági válságokról, szintén nem veszítik el a maguk érvényességét Keen szerint. A kapitalizmus, ellentétben az egyszerű árutermeléssel, a használati értékek termelése helyett a felhalmozott csereérték bővített újratermelésére, a kompetitív felhalmozásra épül. Ebből fakadnak a kapitalizmus különböző irracionális vonásai, amelyek a többi gazdasági rendszerből – amelyek a használati értékek termelésére, tehát az emberi szükségletek kielégítésére épülnek – hiányoznak. Mit sem változtat mindezen, hogy a csereértéket nem kizárólag az élőmunka állítja elő.

A gazdasági válságok sem a többletérték termelésének, hanem a piacon való sikeres befektetésének, értékesítésének a nehézségeiből fakadnak (alulfogyasztási-túltermelési krízisek).²² A kapitalistáknak a kompetitív felhalmozás érdekében nem elég megtermelniük az értéktöbbletet: realizálniuk is kell a piacon, ami nem mindig lehetséges, és amikor ez nem sikerül, az válságokhoz, ciklikus ingadozásokhoz és pazarláshoz vezet.

A süllyedő profitráta törvényét viszont Keen szerint „el kell vetnünk”.²³ Hiszen ha a gépek is teremtenek értéket, akkor a gépekre fordított tőke ugyanúgy növelheti az értéktöbbletet, mint az élőmunka bérezésére fordított tőke – s ezért az, hogy az állandótőke aránya egyre nő a változótőke rovására, nem fogja csökkenteni a profitrátát.

Engedjük meg Steve Keennek azt, hogy Marx tévedett – vagy a legjobb esetben is egy önkényes állítást tett –, amikor azt állította, hogy csak az élőmunka teremt értéket. Tegyük fel, hogy teremthet értéket, értéktöbbletet a holtmunka, a termelésben az élőmunkán kívül felhasznált többi termelési tényező is. Következik-e ebből, hogy teremtenek *profitot* is? Nem. Hiszen a tőkészek tiszta haszna a megtermelt áruk eladásából nem az értéktöbblettel (a kifejtés egyszerűsége kedvéért itt azonosítjuk az árakat az értékekkel, jóllehet a kettő természetesen nem ugyanaz), hanem az értéktöbbletnek a termelési költségek levonása után megmaradó összegével azonos. A termelési költségek azonban csak a munkaerő esetében esnek egybe – elvileg – a munkaerő csereértékével. Ugyanis a munkaerő az egyetlen olyan áru, amelynek a tulajdonosát (a proletárt) rá lehet szorítani – a tőkés tulajdonviszonyokból fakadó gazdasági kényszer révén –, hogy önjáratermelési áron adja el áruját. A nem-munkajellegű termelési tényezők, inputok esetében ez lehetetlen – ha lehetséges volna, akkor ezeket a tulajdonosok nem termelnék meg, vagy nem bocsájtanák áruba a piacon. Peter King filozófus a munkaérték-elméletéről írott tanulmányában így fogalmazza meg ezt:

„Elvben bármilyen más áru éppúgy bizonyulhatna az értéktöbblet forrásának, azaz a fizikai többlettermék termelésében involvált tényezőnek, amelynek csak a saját értékét térítik vissza. A munkaerőnek azért van ez a tulajdonsága, mert a termelési feltételeit illetően alapvető különbség van közte és a többi áru között. Tétélezzük fel, hogy valamelyik másik árura – például kukoricára – lenne szükség a többi áru megtermeléséhez, ám a kukorica termesztői csak a megtermeléséhez szükséges erőforrásokat kapnák érte, és semennyit sem a többletértékből. Ilyen feltételek között a kukorica hozná létre a többletterméket. Csakhogy ilyen feltételek között senki nem termesztene kukoricát. Hogyha valakinek egy mázsa kukorica ellenértékét kellene felhasználnia arra, hogy természetesen egy mázsa kukoricát, akkor senki sem termeszténé azt. A munkaerő azért az értéktöbblet forrása, mert a munkaerő termelői – a munkások – az életveszély terhe mellett²⁴ nem tagadhatják meg, hogy munkaerőt termeljenek. És ha miután megtermelték, nincs semmi más, amit eladhatnának, akkor nincs más választásuk, mint hogy olyan feltételek között adják el, amelyeket éppen kínálnak nekik.”²⁵

Az élők munkán kívüli termelési javak tulajdonosai – rendszerint más tőkésék – nem a valóságos csereértékükön adják el ezeket a termelési tényezőket a tőkésnek, hanem az árukba beszámítják azt a használati értéket is, amit a vevőnek az adott termelési tényező jelenteni fog, vagyis azokat a csereértékeket, amelyeket a vevő a megvásárolt gépekkel termel majd. (Természetesen lehetséges, hogy ezt alábecsülik, és kevesebbet kérnek egy termelési tényezőért, mint amennyi értéket az a megvásárlója számára létre fog hozni, de ugyanígy lehetséges ennek ellenkezője is, hogy a vásárló tőkés többet fizet az eladónak a termelési tényező által később teremtett értéknél – például azért, mert túlbecsüli ennek a tényezőnek a használati értékét, vagy mert valamiért kényszerhelyzetben van és kénytelen azt a reálisnál magasabb áron megvenni.) A gépek által a jövőben teremtett használati értékek – és csereértékek – tehát előre meghatározzák a gépek árát, a gépekre kifizetett összeg pedig levonódik a tőkés tiszta hasznából. Egyedül az élők munkánál nem ez a helyzet: az élők munkája tulajdonosa „önköltségi áron”, újratermelési áron adja el a maga munkaerő-árúját a tőkésnek (hacsak nem sikerül szervezett bérharccal vagy az állam szociális beavatkozása révén a munkabért feltornászni a megélhetési szint fölé). Ezért egyedül az élők munkája megvásárlása hoz „tisztá” profitot a tőkésnek. (A valóságban persze ez sem marad meg a tőkés tiszta hasznának, ugyanis osztozniuk kell rajta az értéket nem teremtő, de a tőkés termelés rendszerében nélkülözhetetlen kereskedelmi- és hiteltőkével, azonkívül béreket kell fizetniük az értéket nem teremtő, de a rendszer fenntartásához nélkülözhetetlen társadalmi feladatokat végző munkavállalóknak – pl. állami tisztviselőknak, rendőröknek, stb.).

Keen foglalkozik ezzel a lehetőséggel. Meghadt Desai Marx-interpretációját elemzi ezzel kapcsolatban,²⁶ ám azt állítja, hogy mivel ebben az esetben a jövőbeli használati érték (a termelési tényező) határozná meg időben „visszafelé” a termelési tényező árát és a termelési tényezőket eladó tőkés hasznát, ezért ez az értelmezés ellentmond Marxnak az áruviszonyról adott elemzésének – ahol, mint láttuk, a használati érték irreleváns a csereérték meghatározását illetően. Ebben az esetben továbbá az eladó és a vevő osztályhelyzete határozná meg a cserearányokat, a csereviszonyok mások lennének a tőkés-tőkés és a bér munkás-tőkés csere esetében, holott Marx határozottan azt állította, hogy a piaci cserénél egyenértékek cseréje zajlik, a felek osztályhelyzetétől függetlenül. „Desai elmélete” – írja Keen – „megmagyarázhatja, hogy a profit miért kizárólag a munkások

kizsákmányolásából származik – de ez nem Marx”.²⁷ Keen azonban semmit sem hoz fel Desai értelmezésével szemben azon kívül, hogy az ellentmond Marx bizonyos más tételeinek.

Ez önmagában nyilván nem indokolja, hogy elveszük ezt az értelmezést. Maga Marx bizonyosan inkább elvetette volna más tételeit, mintsem hogy feladja azt a meggyőződését, mely szerint a tőkések profitja kizárólag a bérmunkások kizsákmányolásából ered. Ezenfelül annak, hogy Marx másként kezelte a gépeknek és a munkának a termelési folyamatba termelési tényezőként való belépését, az is lehetett az oka, hogy a *Grundriss*ében először úgy elemzi a tőkét és a tőkeviszonyt, mintha *egyetlen* tőke állna szemben a bérmunkásokkal. Ez egy heurisztikus előfeltevés: Marx először megmagyarázza, hogyan keletkezik a tőke (az élőmunka kizsákmányolásából), és aztán vizsgálja meg, hogyan oszlik meg és forog ez a tőke az egyes tőkefajták (termelőtőke, kereskedelmi tőke, fináncsőke) és az „egyes” tőkék között. Később ugyanígy osztja fel az elemzést *A tőke* I. és II. köteté között. Ha azonban csak egyetlen tőke volna, akkor ennek az egyetlen tőkének a tulajdonosai természetesen nem vásárolhatnának más tőkésektől gépeket – így a gépek nem árukként lépnének be a tőke reprodukciós folyamatába, és nem volna rájuk igaz az áruviszony marxi elemzése.

Amennyiben a gépek is teremtenek értéket, de nem teremtenek *profitot* az egyes tőkéseknek, akkor felmerül a kérdés: „hová kerül” a gépek által teremtett többletérték? Ez a többletérték az *egész tőkésosztályé*. Nem abban az értelemben, hogy közösen tulajdonolják, vagy közösen használják fel – bár olykor ez is megtörténhet, amikor a tőkésállam belép a gazdasági folyamatokba, és adók formájában elsajátítja az értéktöbblet egy részét –, hanem úgy, hogy a tőkések közötti tranzakciók révén folyamatosan forog közöttük.

Ha elfogadjuk, hogy a gépek teremtenek értéket – de *nem* teremtenek profitot –, akkor mi marad a süllyedő profitráta törvényéből? A törvény – ellentétben Keen állításával – „visszahelyeztetik a jogába”, mert ha a gépek is teremtenek ugyan új értéket, de csak az élőmunka teremt *megfizetetlen* értéket – akkor az élőmunkára fordított tőkehányad csökkenése tendenciálisan csökkenteni fogja a profitrátát. Sőt, mivel nem csak az élőmunka teremt értéket, ezért az élőmunka termelékenységének növekedése nem teszi automatikusan olcsóbbá a gépeket – és mivel nem lesznek olcsóbbak, a gépek árának csökkenése nem hat a tőke szerves összetételének a növekedése ellenében, és így a profitráta csökkenése ellenében sem.

Marx értékelméletének valódi mondanivalója (amely felett Keen elmélete elsikklik) tehát az, hogy a kapitalizmusban a kizsákmányolás nem a társadalmi többlettermék egy meghatározott elosztásában, hanem a termelés *módjában* gyökeredzik, mert a tőkés termelési mód az élőmunka áruvá válásán, a közvetlen termelőknél a tőke logikájának való alárendelésén alapszik. Éppen ezért változtatni sem lehet rajta a tőkés termelési viszonyok megváltoztatása nélkül.

Jegyzetek

- ¹ Steve Keen: *Economics Debunked. The naked emperor of social sciences*. London, Zed Books, 2001.
- ² Steve Keen: A Marx for Post-Keynesians. Online: <http://digamo.free.fr/keenmfpk.pdf> (Dátum nélkül.) Keen szerint Marxnak vannak ún. „áru-axiómái” (a csereérték és a használati érték viszonyára vonatkozó axiómák) – amelyeket a mai, keynesiánus gazdasági elemzés is felhasználhat –, és „érték-axiómái” (a munkaérték-elméletről), de ő maga nem vette észre, hogy az axiómák e két halmaza egymással inkonzisztens.
- ³ Steve Keen: *Use, Value and Exchange: The misinterpretation of Marx*. Unpublished Master’s thesis. The University of New South Wales, 1990, 106. Online: <http://gesd.free.fr/keen1990.pdf>
- ⁴ Erre az összefüggésre épül az ún. „permanens hadigazdaság” (*permanent arms economy*) elmélete.
- ⁵ Eugen Böhm-Bawerk: *Karl Marx and the Close of His System* (Ed. P. M. Sweezy). New York, Augustus Kellner, 1949. (Böhm-Bawerk 1896-os *Zum Abschluss der Marxschen System* c. könyvének amerikai kiadása)
- ⁶ A munkaérték-elmélet ellen szólnak más fontos érvek is. Ilyen az ún. „melléktermékek” kérdése is: ugyanazon munkafolyamat részeként olykor többféle árut is elő lehet állítani, amelyeknek az értéke – és a hosszú távú egyensúlyi ára – a munkaérték-elmélet szerint ugyanaz kellene, hogy legyen, ami abszurd. (Például amikor legyalulnak egy fafelületet, akkor közben forgács is termelődik. A munkaérték-elmélet szerint a forgács ára ugyanakkora kellene, hogy legyen, mint a legyalult fát – ami nyilvánvalóan nem igaz). Ezenkívül a munkaérték-elmélet nem tudja közös nevezőre hozni a szakképzett és a szakképzetlen munkát. További fontos érv a munkaérték-elmélet ellen, hogy az aranyfedezet megszűnése óta a pénz árát már semmilyen értelemben sem határozza meg a pénz mint áru elkészítéséhez társadalmilag átlagosan szükséges munkaidő – márpedig a pénz ára nyilvánvalóan meghatározza az összes többi árat is.
- ⁷ Sraffa Gramsci közeli barátja volt, angol emigrációjából minden módon támogatta a bebörtönzött Gramscit, Steedman pedig tagja volt az angol kommunista pártnak.
- ⁸ Piero Sraffa: *Áruk termelése áruk révén*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
- ⁹ Ian Steedman: *Marx after Sraffa*. London, Verso, 1981. 41–42.
- ¹⁰ Freeman, Alan – Mandel, Ernest (szerk.): *Ricardo, Marx, Sraffa. The Langston memorial volume*. London, Verso, 1984; Andrew Kliman: *Reclaiming Marx’s*

Capital. A refutation of the myth of inconsistency. Plymouth, Lexington Books, 2006. Ezen az „ortodox” táboron belül is vannak elméleti nézeteltérések: egyesek szerint az „absztrakt munka” csak a piaci adásvétel során válik a javak értékének meghatározójává, mások szerint az „absztrakció” folyamata lezajlik magában a cserére való termelésben, míg megint mások egyszerűen feladják az átlagprofitráta posztulátumát, azt állítva, hogy az átlagprofitráta csak tendenciálisan szabályozza az árakat; a tényleges árakat A *tőke* I. kötetében leírt elemzés segítségével lehet kiszámítani. A jelen tanulmány mondandóját azonban ezek a különbségek nem érintik. Lásd erről: Murray E. G. Smith: *Invisible Leviathan. The Marxist critique of market despotism beyond postmodernism.* Toronto, University of Toronto Press, 1994.

¹¹ Keen (1990): i. m. 101.

¹² Keen (1990): i. m. 115–126.

¹³ Ebben a tanulmányban mindig „gépekről” beszélünk, azonban Marx nem csak a gépek, hanem az összes, az élömunkán kívüli inputok értékteremtő szerepét is tagadta. Azért koncentrálnunk a gépek kérdésére, mert a földet és a földjáradékot Marx teljesen külön kategóriaként kezelte (összhangban a klasszikus politikai gazdaságtannal), a többi nem-munkajellegű inputtal (nyersanyag, üzemanyag) kapcsolatban pedig – mivel ezek egy-egy termelési ciklus alatt elhasználódnak – Marx álláspontja (az, hogy csak a megtermelésükbe fektetett élömunka értékét teszik hozzá az output értékeléséhez) ésszerűbbnek tűnik, mint a gépek esetében.

¹⁴ Keen (1990): i. m. 71.

¹⁵ Keen (1990): i. m. 106.

¹⁶ Matthijs Krul 1985-ben született, a hollandiai Brunel Egyetemen doktorált, és jelenleg a hallei Max Planck Társadalomantropológiai Intézet munkatársa.

¹⁷ Matthijs Krul: *Steve Keen's Critique of Marx's Theory of Value: A Rejoinder.* 2012. Online: <http://mccaine.org/2012/07/04/steve-keens-critique-of-marxs-theory-of-value-a-rejoinder/>

¹⁸ David Ramsay Steele: *From Marx to Mises. Post-capitalist Society and the challenge of economic calculation.* La Salle, Illinois, Open Court Publishing Company, 1992. 234. (a szerző fordítása)

¹⁹ Keen azonban hangsúlyozza: nem akar morális konklúziókat levonni a maga elemzéséből.

²⁰ Keen (1990), i.m. 107.

²¹ Elvileg a proletároknak a kizsákmányolástól *függetlenül* is érdeke lehet a tőkés rend megdöntése – akkor, ha a forradalom után létre tudnak hozni egy olyan gazdasági rendszert, amely egyértelműen és nyilvánvalóan hatékonyabb a kapitalizmusnál (a kapitalizmus válságtendenciái, és/vagy a „piac anarchiája”, a központi tervezés nagyobb hatékonysága miatt). Marx és a klasszikus marxizmus számos képviselője egyértelműen ezen az állásponton volt, Keen azonban ezzel a lehetőséggel nem foglalkozik – és mi sem, mivel ma csak kevés szocialista vallja ezt.

²² Meg kell itt jegyeznünk, hogy a kapitalizmus válságai elsődleges okának olyan közgazdászok is az alulfogyasztást – nem pedig a süllyedő profitrátát – tartják, akik egyébként elfogadják a munkaérték-elméletet, és ezt a felfogást tulajdonítják magának Marxnak is. Ezen az állásponton volt Simon Clarke, a marxi válságelmélet legkiemelkedőbb kortárs szakértője is; lásd: Simon Clarke: *Marx's Theory of Crisis.* New York, St. Martin's Press, 1994.

- ²³ Keen (1990): i. m. 106.
- ²⁴ King megfogalmazása persze szélsőséges: a mai kapitalizmusban az a munkás, aki nem adja el a munkaerejét, általában nem életveszélynek teszi ki magát, csak annak, hogy relatív szegénységben (szociális segélyen) kell élnie.
- ²⁵ Peter King – Arthur Ripstein: *Did Marx Hold a Labour Theory of Value?* 1987. Online: <http://individual.utoronto.ca/pking/unpublished.html>, 17.
- ²⁶ Meghnad Desai: *Marxian Economics*. London, Littlefield, 1979.
- ²⁷ Keen (1990): i.m. 76.